नष्टकुण्डल्याश्च विचार:

डॉ. सीमा शर्मा

(क) अङ्गुलिषु तिथिस्थापनम्

शास्त्रेषु पञ्चतिथय: कथिता: नन्दा- भद्रा-जया-रिक्ता-पूर्णाश्चेति। यथा रामदैवज्ञेनापि कथितम्-

''नन्दा च भद्रा च जया च रिक्ता पूर्णेति तिथयोऽशुभमध्यशस्ता:।
सितेऽसिते शास्तसमाधमा: स्यु: सितज्ञभौमार्किगुरौ च सिद्धा:।।''

हस्ते ताराद्या: क्रमेण नन्दा-भद्रा-जया-रिक्ता-पूर्णा: तिथय: स्यु:। तत्र तु कृष्णपक्षे दर्शे सूर्येन्दुसङ्गमोऽपि विद्यते। तथा तारादि-अङ्गुल्यादीनां पर्वत्रयेषु क्रमात् प्रतिपत् षष्ठी एकादशी च तिथय: ज्ञेया:, एवं प्रकारेण शेषपर्वसु शेषा: तिथयोऽपि अवस्थिता:। यथोक्तं सामुद्रिकरहस्ये-

''नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा: स्युस्तिथय: क्रमात्।
ताराद्या: कृष्णपक्षे तु दर्शे सूर्येन्दुसंगम:।।
तारादित्र्यंशके ज्ञेया प्रतिपत् षष्टिका तिथि:।
एकादशी च क्रमत: शेषं शेषास्ववस्थितम्।।

स्पष्टार्थचक्रम्-

तिथिसंज्ञा	मूलपर्वम्	मध्यपर्वम्	अन्त्यपर्वम्	अङ्गुलीनां नामानि
नन्दा	प्रतिपत्	षष्ठी	एकादशी	कनिष्ठिका
भद्रा	द्वितीया	सप्तमी	द्वादशी	अनामिका
जया	तृतीया	अष्टमी	त्रयोदशी	मध्यमा
रिक्ता	चतुर्थी	नवमी	चतुर्दशी	तर्जनी
पूर्णा	पञ्चमी	दशमी	पूर्णिमा/अमावस्या	अङ्गुष्ठ:

हस्तेन तिथेष्टसाधनम् –

''यस्यां निरीक्ष्यते हस्त: सा तिथि: स्याद्दिनोदये।
घटीचतुष्टयं शेषास्तदनुक्रमतो मता:।।
हस्तवीक्षणवेलायां या तिथि: समुदीयते।
तदाऽङ्गुल्या: स्वरूपेण वाच्यं सर्वं शुभाऽशुभम्।।
एवं तिथिफलं ज्ञेयं त्रिपुरांशस्य दर्शनात्।
जातिदिग्द्रव्यराश्यादेर्लभ्यालभ्यप्रवृद्धये।।''

यथा श्रावणमासस्य कृष्णपक्षस्य एकादशीतिथ्यां कश्चन प्रश्नं पृच्छेत् 10.30 घट्यादिषु। अर्थात् सूर्यादयात् 4 घटीं यावत् एकादशी, या कनिष्ठान्त्यपर्वे भवति, अनन्तरं 4 घटीक्रमेण अष्टघटीं यावत् द्वादशीतिथिः अनामिकान्त्यपर्वे, तथा द्वादशघटीं यावत् त्रयोदशी मध्यमान्त्यपर्वे भविष्यति। ज्ञातमिदं त्रयोदशीतिथ्यनुसारं मध्यमान्त्यपर्वमनुसारं स्थचिह्नरेखानुसारं फलं कथितव्यम्।

(ख) अगुलीनां वर्णस्थापनम्

ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राः स्युः करपल्लवाः।
कनीनिकाद्या हंसोऽपि योगवान् वर्णवर्जितः।।

हस्ते कनिष्ठिकादितः अंगुलयः क्रमशः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणाञ्च कारकाकः इति तथाङ्गुष्ठः योगवानपि वर्णहीनः मन्यते।

(ग) अङ्गुलीषु दिग्देशज्ञानम्

सर्वप्रथमं तु करतले दिग्ज्ञानविषये सामुद्रिकरहस्ये कथितम्-

''पूर्वाशा करशाखासु मणिबन्धे पश्चिमा करभप्रदेशे दक्षिणाऽङ्गुष्ठान्तिके चोत्तरा दिग्भवतीति।'' मेघविजयगणिनाङ्गुलिषु दिग्ज्ञानं कथितम्-

''तर्जनी प्रागुदग्मध्या पश्चिमा काञ्चनी स्मृताः।
दक्षिणानासिका मेरुर्मध्यदेशः प्रकीर्तितः।।''

तत्र तर्जनीमध्यमानामिकाकनिष्ठासु क्रमशः पूर्वोत्तरदक्षिणपश्चिमश्चेति तथा अङ्गुष्ठे मध्यप्रदेशरिति।

पर्वसु ग्रहदर्शनम्

सामुद्रिकरहस्ये करतले ग्रहस्थानज्ञानं कथितम्-

''कनिष्ठाऽनामिकामध्यमातर्जनीमूलेषु क्रमाद् बुध-रवि-शनि-गुरुस्थानान्यङ्गुष्ठमूलोच्चस्थाने भृगोः स्थानं भौमस्य स्थाने द्वे प्रथमं गुरुशुक्रयोरन्तराले द्वितीयं त्वायुर्मातृरेखयोर्मध्ये चन्द्रस्थाने च करभप्रदेशस्थमातृरेखामारभ्य मणिबन्धपर्यन्तं भवतीति।''

तत्रापि मेघविजयगणिना हस्तसञ्जीवने अङ्गुलीनां पर्वसु ग्रहाणां स्थानमुक्तम्-

''रविरङ्गुष्ठमध्यस्थस्तन्नखं चन्द्रमाः स्फुटः।
मङ्गलस्तर्जनीशीर्षे नृपासनगतो बुधः।।
लक्ष्म्यां गुरुः कविगौर्यो कनिष्ठायां शनिः स्मृतः।
हस्तपृष्ठे राहुकेतू चैवं वारास्तथा ग्रहाः।।''

स्पष्टार्थचक्रम् - ग्रहाः

सूर्य चन्द्र मंगल बुध गुरु शुक्र शनि राहु केतु ग्रहाः अङ्गुलयः, अङ्गुष्ठः तर्जनी अङ्गुष्ठः मध्यमा अनामिका कनिष्ठास्तपृष्ठंतः हस्तपृष्ठ पर्वम् मध्य अन्त्य अन्त्य आदि अन्त्य अन्त्य अन्त्य पृष्ठ।

(घ) पर्वसु द्वादशराशीनां स्थापनम्

काञ्चन्या: प्रथमे त्र्यंशे मेषो वृषो द्वितीयके।
एवमत्र क्रमे हस्तप्रेक्षातिथिरुपागता।।
ततो लभ्यमलभ्यं वा स्वराशिपरमेलकात्।
ज्ञेयं कर्कत्रयं मेरोर्नखमध्याद्यपर्वसु।।

हस्ताङ्गुलीषु द्वादशपर्वसु मेषादिराशय: एवं निवेशिता: विद्यते। कनिष्ठाया: प्रथमद्वितीयतृतीयपर्वसु मेषवृषमिथुनाश्च इत्यत्र एवङ्क्रमे हस्तदर्शने या तिथि: प्राप्ता तदनुसारं फलं कथनीयम्। तया तिथ्या पर्वज्ञानं तेन च राशिं ज्ञात्वा तद्राशि: पृच्छकस्य स्वराशिश्चेति- तयोर्मेलकात् लभ्यमलभ्यं वा कथ्यते। एवं अङ्गुष्ठस्य आदिमध्यान्त्यपर्वसु कर्कत: राशित्रयम् ज्ञेयम्।

पूर्वोक्त-हस्तेन तिथेष्ठसाधनदृष्टान्ते त्रयोदशीतिथि: प्राप्ता या मध्यमान्त्यपर्वणि भवति। तत्र स्थराशि: धनु:। अनेन प्रकारेण पृच्छकस्य राशिधनुराश्योर्मध्ये मैत्र्यां धातु-दिशा-वर्ण- लाभो इत्यादय: धनुराशे: जातकेन कथयितुं शक्यते।

राशीनां मित्रामित्रनिर्णयमेवास्ति-

''धराम्बुनोरग्निसमीरयोश्च वर्गे सुहृत्वं परतोऽरिभाव:।।''

पृथ्वीजलतत्त्वयो: तथा च अग्निवायवो: तत्त्वयो: मध्ये मैत्री, अन्यथा शत्रुभाव: अस्ति-

अग्नितत्त्वम्	मेष:	सिंह:	धनु:
पृथ्वीतत्त्वम्	वृष:	कन्या:	मकर:
वायुतत्त्वम्	मिथुनम्	तुला	कुम्भ:
जलतत्त्वम्	कर्क:	वृश्चिक:	मीन:

राशिस्थानविषये सामुद्रिकरहस्येऽपि कथितम्

''तर्जनी प्रथमे पर्वणि मेष:, द्वितीये वृषस्तृतीये मिथुनम् एवं मध्यमायां प्रथमे मकर:, द्वितीये कुम्भ:, तृतीये मीन:, अनामिकायां क्रमश: पर्वसु कर्कसिंहकन्या: कनिष्ठापर्वसु तुलावृश्चिकधनुस्थानानीति राशिस्थानानि।''

मूकप्रश्नानां स्वरूपनिर्णयम्

मुष्टिप्रश्नं वेति-

यदा पृच्छक: दैवज्ञं प्रतिगच्छति मुष्टिप्रश्नं करोति, तदा पूर्वोक्तानुसारं या तिथि: यस्मिन् पर्वे उपागता। तदनुसारं लाभालाभस्य मुष्टिप्रश्नस्य वस्तो: निर्णयं कर्तव्यम्। प्रश्ना: धातु-मूल-जीवैश्च सम्बन्धिता: भवन्ति।

सामुद्रिकशास्त्रे धातुमूलजीवै: तात्पर्य: जातकशास्त्रेण प्रश्नशास्त्रानुसारेणेव मन्यन्ते। इदं सर्वं जगत्

धातुमूलजीवैः परिव्याप्तमस्ति। यदि वयं समग्रविश्वस्य वर्गीकरणं कुर्मः, तर्हि धातुमूलजीवस्वरूयं वर्गत्रये विभक्तं दृश्यते।

प्रश्नशास्त्रे अपहृतवस्तुविचारे, चोरिद्रव्यादिनिर्णये, नष्टप्राप्तिप्रसंगे, मूकप्रश्नविचारे समुत्तरविधौ आचार्यैः वस्तूनि धातुमूलजीवत्रिभिः संज्ञत्वेन निर्दिष्टानि।

धातुर्मूलं तथा जीवं त्र्यंशका विषमाङ्गुलेः।
समायाः खलु मायायाः जीवो मूलं च धातवः।।

कनिष्ठामध्यमाङ्गुष्ठानाञ्च अर्थात् विषामङ्गुलीनां पर्वसु क्रमेण धातुमूलजीवानाञ्च तथा च समाङ्गुल्योः अनामिकातर्जन्योः पर्वसु विपरीतक्रमेण जीवमूलधातूनाञ्च स्थितिः कथित।

स्पष्टार्थचक्रम्

विषमाङ्गुलयः (पर्वाणि)	आदिः	मध्यः	अन्त्यः
समाङ्गुलयः (पर्वाणि)	अन्त्यः	मध्यः	आदिः
स्थितिः	धातुः	मूलः	जीवः

तस्मिन् प्रश्नसमये यस्य पर्वणः स्थितिः स्यात् तदनुसारं प्रश्नोत्तरं भवति। यथा पूर्वोक्तोदाहरणे मध्यमान्त्यपर्वणः स्थितेरनुसारं जीवसम्बन्धितप्रश्नः इति कथयितुं शक्यते।

मन्देन्दूरगभौमाः स्युर्धातूसवितृभार्गवौ।
मूलं जीवश्च सौम्यश्च जीवं प्राहुर्महाधिपः।।

1. धातुस्वरूपम्

धातोः प्रकारद्वयम्-धाम्यम् अधाम्यश्चेति अग्निना प्रज्वालमानाः धाम्यधातवः यथा-स्वर्णरजतताम्रलौहश्चादयः। अग्निना न प्रज्वालमानारधाम्यधातवः यथा प्रस्तरमुक्तकहीरा-पारारसायनपोटाशियमसोडियमश्चान्यखनिजधातवरादयः।

अर्थात् भूगर्भतः प्राप्तव्याः समस्तपदार्थाः धातुसंज्ञया प्रायेण व्यवह्रियन्ते। अत्र चन्द्रभौमौ धाम्यधातूनां तथा शनिराहू अधाम्यधातूनामधिपती भवतः।

2. मूलस्वरूपम्-

मूले तृणदूर्वातः वृक्षवनस्पत्यादिपर्यन्तं सर्वं वनस्पतिजगत् स्वीक्रियते। मूलस्य प्रकारत्रयम्-वृक्षगुल्मलतावल्लीकन्दाश्च। आम्रशीशमादयः वृक्षाः सूक्ष्मवृक्षाः बेरकीकरबबूलश्चेत्यादयः गुल्माः। लौकीतौरईपेठाश्चादयः लताः। गोधूमधानश्चादयः वल्लयः। भूमिं खनित्वा उत्पन्नशलजमगाजरश्चादयः कन्दाश्चेति।

अस्मात् परं प्रायशः जीवने प्रयुक्तपदार्थाः व्यापारिकवस्तूनां वनस्य भूमीत्यादीनाञ्च निर्धारणं मूलैव कर्तव्यम्। अत्र सूर्यशुक्रौ मूलसंज्ञकौ ग्रहौ।

3. जीवस्वरूपम्-

जीवम् अर्थात् प्राणयुतं यत् तत् जीवम्। चतुर्विधं जीवम्- द्विपदः- चतुष्पदः-बहुपदः- अपदः। द्विपदाः मनुष्याः पक्षिणः देवाः राक्षसाश्चैत्यादयः, चतुष्पदाः गावः- महिषयः- सिंहाः- श्वानाः हरिणश्चादयः बहुपदाः जूकाः- लीक्षाः- भ्रमराश्चादयः, अपदाः सर्पाः शंखाश्चादयः सन्ति। अत्र गुरुबुधश्च समस्तजीवानामधिपतयः।

अन्यग्रन्थे भुवनदीपके धातुमूलजीवानां पृथक् प्रकारेण वर्गीकरणमस्ति। यथा-

मूलं द्विविधम्- जलजं स्थलजम्। तत्र जलजं मूलेषु श्रृंगाटकवराटकादयः नदीसमुद्रान्तः समुत्पन्नाः सर्वे फलपुष्पादयः सन्ति। तथा च स्थलजेषु सर्वं कृषिद्वारा समुत्पादितं धनधान्यादिकं पर्वतोपत्यकादिषु समुत्पन्नमपि मूलम्।

जीवमपि त्रिविधम्- अण्डजाः स्वेदजाः जटायुजाश्च। अण्डजाः कुक्कुटचटकादिपक्षिणः, स्वेदजाः जूकादयः, जरायुजाः पशवः मनुष्यादयश्च।

अनेन प्रकारेण ज्योतिषशास्त्रस्य अनेकैः आचार्यैः प्रायः स्व-स्वग्रन्थेषु धातुमूलजीवादिविषये ग्रहाणां वर्गीकरणमेव कृतमस्ति। तत्र जातकग्रन्थेषु-बृहज्जातके उक्तं ग्रहाणां धातुत्वम्-

ताम्रं स्यान्मणिहेमयुक्तिरजतान्यकच्चि मुक्तायसी।
अर्कस्य ताम्रं मणयो हिमांशोर्भौमस्य हेमेन्दुसुतस्य युक्तिः।।

अन्यत्र -

"जीवस्य रौप्यं स्वगृहे स्थितस्य तस्यैव हेमोशनस्य मुक्ता।
तीक्ष्णांशुदेहप्रभवस्य सीसं कृष्णायसं च प्रवदन्ति तज्ज्ञाः।।"

धातुमूलजीवादीनां भेदाः

धातूनां भेदाः-

"धातुप्राप्तौ यदङ्गुल्यां यो ग्रहस्तस्य धातवः।
सीसकं भोगिनो मूले मध्ये ताम्रं रविस्थिते।।
मूर्ध्नि तारं चन्द्रचाराद् ग्रहाणां सप्तधातवः।
ताम्रं तारं रीति नागो हेम बगौ च तीक्ष्णकम्।।
कांशकं वृत्तलोहं च राहोः केतोश्च यत्स्मृतम्।
लपोद्वितीयत्र्यंशे तु मध्यायां वृत्तलोहकम्।।"

पूर्वोक्तप्रकारणे यस्यामङ्गुल्यां धातुः प्राप्तः तत्र यः ग्रहः, तत्सम्बन्धितधातुः ज्ञातव्यः।

अंगुष्ठादिमध्यान्त्यपर्वसु क्रमशः बुधसूर्यचन्द्राणाञ्च सीसकं- ताम्रं-मौक्तिकमपि चिन्तयितव्यम्।

तदनुसारं फलमिति। यत्र राहोः कौशकं, केतोः वृत्तलौहकं धातुः कथितं। तत्र कनिष्ठमध्यपर्वणि राहोः तथा च ततः सप्तमस्थाने मध्ययामध्यपर्वणि केतोः स्थितिः कथयितव्य।

स्पष्टार्थचक्रम्–

ग्रहाः– सूर्यः चन्द्रः भौमः बुधः जीवः शुक्रः शनिः राहुः केतुः।

धातवः–ताम्रं मौक्तिकं रीति सीसकं स्वर्णः बंगः लौहं कांशकं लौहकं ।

अनेन प्रकारेण प्रश्नकालसम्बन्धितपर्वणा राशितिथि–धातुदिशावर्णादीत् ज्ञातुं शक्यते।

मूलानां भेदाः–

"मूले मूलं शनेः राहोः पत्रं शुक्रे कुजे गुरौ।
फलं च चन्द्रभानुभ्यां शेषे पुष्पं विनिर्दिशेत्।।"

यदि प्रश्नस्वरूपं मूलं स्यात् तर्हि अंगुलीपर्वे विद्यमानग्रहस्वरूपप्रकृतिगुणानुसारेण अस्य विशेषनिर्धारणं कर्तव्यम्। शनिराहोः प्रश्नं मूलं, शुक्रभौमगुरूणां पर्णं, चन्द्रसूर्ययोः फलं, केतुबुधयोः पुष्पमिति ज्ञातव्यम्।

जीवानां भेदाः–

"एवं जीवेऽपि संप्राप्ते ग्रहैर्वाच्योऽस्य निर्णयः।
चन्द्रे देवाश्च तिर्यञ्च कुजे दैत्याः शनेस्तिथौ।।"
राहोस्तिथौनारकाः स्युः शेषे तु मनुजाः स्मृताः।
मनुष्येऽप्यथ संप्राप्ते पञ्चमाया लघु क्रमात्।।
बालं कुमारं तरुणं पमं वृद्धं विचिन्त्येत्।
इत्यादि शेषं सर्वं स्यादत्र चूडामणाविव।।"

यदि प्रश्नस्य स्वरूपं जीवमागच्छेत् तदा ग्रहाणां प्रकृत्यनुसारं तत्स्वरूपं कथनीयम्। चन्द्रेण देवाः, भौमेन पक्षिणः, शनिना राक्षसाः, राहुना नारकाः निकृष्टाः, शेषग्रहैः मनुष्याः ज्ञातव्याः।

मनुष्याणां स्थित्यां सति क्रमशः कनिष्ठातः अग्रेः बाल्य–कुमार–तरुण–प्रौढ–वृद्धावस्थाः ज्ञातव्याः।

स्पष्टार्थचक्रम्–

अङ्गुलयः	कनिष्ठा	अनामिका	मध्यमा	तर्जनी	अङ्गुष्ठः
अवस्थाः	बालः	कुमारः	युवा	प्रौढः	वृद्धः

मूकप्रश्नम्–

"कस्य पार्श्वेऽथवा ग्रामे कस्मिन्मे लभ्यसंभवः।
इति प्रश्नेऽङ्गुलीभागा मेषाद्या द्वादशोदिताः।।"

कस्यां दिशि ग्रामे स्थाने अभीष्टफलं प्राप्स्यति, अस्य निर्णयात् पूर्वे प्रश्नस्वरूपनिर्णयमावश्यकं वर्तते। तदनन्तरं पर्वसु राशिस्थापना–ग्रहस्थापनादिभिन्न–भिन्नविषयाणां निर्णयमावश्यकं करणीयम्।

संस्कृत शिक्षिका, दिल्ली सरकार

21 दिवसीय ज्योतिष एवं वास्तु प्रशिक्षण शिविर के समापन समारोह की कुछ झलकियाँ

प्रकाशक : **विश्वगुरुदीप आश्रम शोध संस्थान,** कीर्ति नगर, श्याम नगर, सोढाला, जयपुर
Mail Id. : vishwagurudeepashram@gmail.com • jaipur@yogaindailylife.org
Website : https://www.vgda.in • Youtube : www.youtube.com/c/vishwagurdeepashram

Narayan